

УДК 378.035:316.772.4

DOI <https://doi.org/10.33989/2524-2474.2020.75-76.226373>**ДМИТРО БІЛАЙ**ORCID:<https://orcid.org/0000-0002-7055-758X>

(Полтава)

Place of work: Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University

Country: Ukraine

Email: bilai_dmitrii@ukr.net

ОСВІТНІЙ ПРОЦЕС ЯК СЕРЕДОВИЩЕ ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ

-У статті розкрито специфіку комунікативної компетентності як соціальної характеристики особистості; розглядається і порівнюється освітній процес професійної школи як середовище здійснення комунікативної взаємодії між його учасниками. Аналізується комунікативна компетентність майбутнього фахівця, що формується в нього в процесі професійної (професійно-технічної) освіти і являє собою здатність успішно здійснювати професійну комунікацію, яка у освітньому процесі набуває яскраво виражених характеристик дуалістичності, інтерпретаційності та інтегративності. Зазначено, що більшість праць науковців у цій галузі стосуються переважно орієнтації на майбутню професійну діяльність, проте комунікативна компетентність повинна розглядатися і як важливий інструмент здійснення професійної підготовки, який має формуватися до певної міри автономно, забезпечуючи оптимальні стосунки між учасниками освітнього процесу, ефективну дидактичну взаємодію, завдяки якій навчальні завдання вирішуються успішно і своєчасно. Негативним є те, що практично поза увагою вчених залишається формування комунікативної компетентності учнів закладів професійної (професійно-технічної) освіти, незважаючи на те, що саме цей контингент часто потребує найбільш досконалої організації комунікативної взаємодії в освітньому процесі. Підкреслено, що високий професіоналізм працівника сфери послуг та інших випускників професійних училищ забезпечується не лише їхньою підготовкою в освітньому закладі, а й подальшим процесом саморозвитку, для забезпечення якого необхідна сформована комунікативна компетентність. Визначено, що процес формування комунікативної компетентності у ході навчання спрямований водночас на досягнення процесуальних та результативно-цільових орієнтирів, та запропоновано шляхи його успішного здійснення.

Ключові слова: освітній процес; комунікативна компетентність; комунікативна взаємодія; заклад професійної (професійно-технічної) освіти; педагог; майбутній фахівець

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із науковими чи практичними завданнями. Підготовка до професійної діяльності як провідного заняття людини, яке не лише забезпечує її матеріально, а й вдовольняє певні соціальні запити, сприяє безпосередньому чи опосередкованому вирішенню всього комплексу суспільних проблем, зазвичай формує не лише професійно зумовлені знання, уміння і навички людини, а й торкається її комунікативної сфери. Комунікативна компетентність майбутнього фахівця в період навчання найчастіше розглядається в контексті професійних вимог до нього, але, окрім того, покликана вирішувати два взаємопов'язані завдання: розвивати його як особистість, суб'єкта суспільних відносин, та озброювати здатністю до самовдосконалення завдяки сприйняттю, осмисленню, інтерпретації та засвоєнню професійно і (відповідно до практики своєї життєорганізації в фаховому середовищі) особистісно значущої інформації. На соціальних аспектах наголошує Закон України «Про освіту», який трактує компетентність як динамічну комбінацію «знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, цінностей, інших особистих якостей, що визначає здатність особи успішно соціалізуватися, провадити професійну та/або подальшу навчальну діяльність» (*Про освіту*, 2017).

Водночас, її особистісно-розвивальні аспекти постійно перебувають у полі зору педагогів та психологів – науковців і практиків професійної освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв’язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття. Компетентнісний підхід у професійній освіті висвітлювали в своїх роботах Н. Бібік, О. Гулай, О. Дубасенюк, Е. Зеєр, І. Зимня, І. Кустовська, О. Лебедев, О. Мармаза, О. Митник, Л. Нічуговська, О. Овчарук, О. Пометун, К. Рудніцька, О. Савченко, Т. Сорочан, О. Ходань та ін., розглядаючи його як шлях до інтеграції окремих знань, умінь, навичок у єдину ефективну діяльність.

Комунікативна компетентність як цілісна характеристика активної особистості знайшла відображення в роботах Є. Бистрової, Л. Гавриляк, О. Добротвор, М. Кубіцької, М. Надєїної, Т. Ладженської, С. Леонова, В. Черевко та багатьох інших вітчизняних і зарубіжних дослідників. Водночас, більшість праць у цій галузі стосуються переважно орієнтації на майбутню професійну діяльність. Але, на наш погляд, комунікативна компетентність повинна розглядатися і як важливий інструмент здійснення професійної підготовки, який має формуватися до певної міри автономно, забезпечуючи оптимальні стосунки між учасниками освітнього процесу, ефективну дидактичну взаємодію, завдяки якій навчальні завдання вирішуються успішно і своєчасно. Окрім того, практично поза увагою вчених залишається формування комунікативної компетентності учнів закладів професійної (професійно-технічної) освіти, незважаючи на те, що саме цей контингент часто потребує найбільш досконалої організації комунікативної взаємодії в освітньому процесі.

Формулювання ідей статті (постановка завдань). Таким чином, дана стаття зорієнтована на вирішення наступних завдань:

- розглянути сутність і значення комунікативної компетентності здобувачів професійної (професійно-технічної) освіти на етапі їхньої професійної підготовки;
- розкрити потенційні можливості освітнього процесу у професійних (професійно-технічних) закладах як середовища формування комунікативної компетентності майбутніх фахівців.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Різноманіття орієнтирів формування комунікативної компетентності майбутнього фахівця є на сьогодні досить значним, що пояснюється низкою об’єктивних причин. Як зазначає Л. Гавриляк, вона «залишається актуальною, оскільки її підвищення в усіх сферах життєдіяльності в кінцевому результаті означає: раціоналізацію механізмів управління суспільством; утвердження діалогу в якості пріоритетної форми спілкування, як єдиного способу розв’язання глобальних проблем «цивілізаційних викликів»; формування моральної, духовної особистості шляхом розширення рівня відповідальності і свободи, в яких особистість шукає свої життєві смисли» (Гавриляк, 2019, с. 70).

Комунікативна компетентність втілює собою всю сукупність категоріальних характеристик, притаманних компетентності як такої. Нам імпонує, зокрема, думка Н. Самборської, яка до переліку цих характеристик відносить дуалістичність («компетентність об’єднує в собі інтелектуальну (когнітивну) і практичну складові освітнього процесу»), інтерпретаційність («компетентність інтерпретує зміст освіти, виходячи з передбачуваного результату, стандарту у вигляді сформованої компетентності») та інтегративність («компетентність акумулює в собі різноманітні знання з суміжних до обраної галузей, вимагає залучення широкого культурного інтелектуального фону до професійного формування особистості») (Самборська, 2016, с. 137).

Щодо професійної (професійно-технічної) освіти дуалістичність комунікативної компетентності можна розглядати водночас як таку, що відноситься і до змістового, і до операціонального аспектів освіти. В контексті останнього ми схильні розглядати комунікативну компетентність майбутнього фахівця, яка перебуває в динамічному стані і досягла відносно високого рівня сформованості, як чинник посилення мотивації до подальшого комунікативного розвитку особистості.

Відносно високим вважаємо такий рівень, за якого молода людина здатна давати достатньо об’єктивну оцінку комунікативній діяльності як своїй власній, так і оточуючих, усвідомлює загальнокультурні і професійні вимоги до неї, зацікавлена в їхньому досягненні і має реальну змогу для цього. За попередніми спостереженнями, контингент молоді, що обирає сьогодні професійну (професійно-технічну) освіту на момент вступу до відповідних освітніх закладів у біль-

шості своїй не досягає такого рівня. Проте вимоги, втілені навчальними планами, є досить високими і передбачають, що майбутній фахівець без досить значного періоду адаптації розпочне процес професійного становлення.

Так, зокрема, за свідченням Л. Зельман, один із фахівців популярного нині напряму сфери обслуговування, майстер ресторанного обслуговування, повинен мати такі знання та вміння: «знати основи трудового права у професійній діяльності; знати основи галузевої економіки й основи енергоефективності; знати основи інформаційних технологій, основи психології, етики й етикету; оперативно діяти і приймати правильні рішення у непередбачуваних ситуаціях під час роботи; взаємодіяти з членами колективу в процесі роботи; дотримуватися вимог охорони праці; знати основи організації і техніки обслуговування в закладах ресторанного господарства; знати технології приготування закусок, страв, напоїв з основами товарознавства; знати устаткування торгово-технічного обладнання; знати іноземну мову професійного спрямування; знати вимоги санітарії та гігієни; вміти готувати зал до прийому відвідувачів і проводити обслуговування; вміти організовувати і проводити спеціальні форми обслуговування» (Зельман, 2017, с. 147-148). Таку розгалужену і різномірну за своєю природою сукупність умінь та знань можна сформувати в учня лише за умови, що він глибоко вмотивований на опанування кожним компонентом представленої системи. Водночас, бачимо, що із 13 перелічених позицій принаймні 7 є похідними від комунікативної компетентності фахівця, яку за цих умов можна розглядати як одну з найбільш професійно значущих. Щодо решти, то їхнє формування також пов'язане з розвитком таких комунікативно значущих якостей особистості, як емпатія, рефлексія, толерантність тощо. Чи ж можливо це забезпечити поза включенням майбутнього фахівця до міжособистісної взаємодії в умовах навчального процесу?

Аналіз результатів діагностики старшокласників загальноосвітніх шкіл м. Полтави (вікова група, що відповідає учням професійних закладів освіти), які були отримані за допомогою шкали оцінювання тесту усної комунікації (Цатурова, & Балуюн, 2004), методики діагностики комунікативної установки (В. Бойко), показав, що їхня комунікативна компетентність формується не стихійно, а в спеціально створених педагогічних умовах у ході поетапного оволодіння різними засобами і способами комунікативної взаємодії. Щоб з'ясувати, які комунікативні знання, вміння і навички опановують учні в процесі комунікативного навчання, було проведено міні-дослідження, що проходило в три етапи. На першому – діагностичному етапі – було надано допомогу учням у визначенні реального рівня сформованості їхньої комунікативної компетентності. На другому – організовано спільне спостереження за змінами, що відбувалися впродовж спеціально організованої роботи. На третьому – обговоренні результати, досягнуті в процесі комунікативної взаємодії.

Аналіз показав, що найбільш складно учням 9 – 11 класів доводилося тоді, коли необхідно було проявити ініціативу у веденні і підтримці бесіди, висловити і аргументувати особисту думку, зрозуміло для інших сформулювати питання і відповіді, виразно поводитися в процесі обговорення, проявити увагу тощо. При усному опитуванні було виявлено, що значний дискомфорт і зумовлені ним процесуальні ускладнення виникали тоді, коли учень опинявся в ситуації, де його мали критично оцінювати, співрозмовник бачив себе на вищому соціальному щаблі, відзначався адміністративними чи лідерськими повноваженнями тощо. Можна відзначити, що працівник сфери обслуговування в подібних ситуаціях змушений перебувати постійно. Навряд чи він зуміє подолати стресовий стан, якщо не буде до нього готовий заздалегідь, тобто, якщо весь процес професійного навчання не буде підпорядкований проблемам комунікативної підготовки майбутнього фахівця.

Водночас, стресові та інші несприятливі (як і сприятливі) чинники формування комунікативної компетентності – це не лише проблема майбутньої діяльності, а й психодидактична проблема професійної підготовки, що має бути вирішена в її процесі.

Як відзначає Г. Кільова, науково обґрунтована модель системи формування професійних компетенцій у профтехосвіті «потребує наукового управління навчальним процесом та розробленням нових навчальних програм та навчальних посібників і підручників для професійно-технічної освіти» (Кільова, 2011, с. 19), тобто, забезпечення системи профтехосвіти «ззовні», на рівні усталених і водночас осучаснених стандартів. Проте, разом із тим, будь-які стандарти, стаючи предметом освоєння в освітньому процесі, зазнають впливу тих конкретних умов, які створюються на тлі особистісної своєрідності тих, хто навчається, і тих, хто навчає. Вочевидь, доречно говорити

про можливість процесуальних флуктуацій, що здатні зрушити внутрішню позицію суб'єкта порівняно з усередненою, професійно детермінованою вимогою до позиції «мінус» (вимоги повністю відкидаються) чи до позиції «плюс» (вимоги набувають глибокого особистісного сенсу).

Для діагностики індивідуальних змін учня щодо динаміки його суб'єктивної комунікативної позиції можуть бути використані показники: поведінковий (зміни в поведінці, відносинах); оцінно-рефлексивний (зміни в оцінці, самоаналізі, аргументації); мотиваційно-потребносний (зміни в мотивах, потребах, інтересах); когнітивний (зміни в якості знань).

Дослідники (Л. Балакіна, А. Бодалев та ін.) вважають вирішальним критерієм сформованості комунікативної компетентності наявність яскраво вираженої ситуації розуміння і взаєморозуміння (загального комунікативного простору, дискурсу), що виникає між адресантом (педагогом) і адресатом (учнями) і виявляється в їхньому вмінні вловлювати наміри адресанта (педагога) і адекватно їх інтерпретувати. Ситуація розуміння, взаєморозуміння, дискурсу – загального комунікативного простору визначена як головна мета комунікативної взаємодії (педагогічної комунікації), а також вирішальний фактор вироблення комунікативної компетенції його учасників. У зв'язку з цим комунікативна компетенція учнів трактується як здатність зрозуміти іншого (педагога, товариша, а в подальшому – клієнта, замовника), донести до нього свою думку і у відповідь – зрозуміти його думку. Таке розуміння засноване на узгодженні свідомості і дій учасників комунікації.

Оскільки в процесі комунікації той, хто навчається, постійно здійснює зусилля розуміння, то педагог повинен активно сприяти цьому, використовуючи адекватні комунікативні механізми і засоби. Оскільки зрозуміти іншого можна лише через розуміння системи цінностей, яка у нього склалася, він будує свої висловлювання особливим чином, трансформує, перетворює текст, у якому закладена інформація, організовує ситуацію, в процесі якої учні опановують комунікативні механізми і прийоми.

Так, за допомогою механізму ідентифікації учні ототожнюють себе з іншими, беруть на себе їхні соціальні ролі, образ поведінки; шляхом проєкції – переносять власні відчуття, мотиви, особливості особистості та світосприйняття на інші об'єкти; емпатії – співпереживають, проникають в почуття, емоційні стани інших. Застосування казуальної атрибуції дозволяє приписувати ті чи інші причини і мотиви своєї поведінки і поведінки інших учасників комунікації, а згодом, засобами сумісної експертизи, з'ясовувати адекватність здійсненого.

Ці та інші психологічні механізми дозволяють відкрити канали комунікативного мислення майбутніх фахівців, сприяючи формуванню у них загального комунікативного досвіду, загальної бази комунікативних знань. У результаті такої комунікативної взаємодії відбувається смислове і емоційне взаємопроникнення адресанта і адресата (кожну з цих ролей може грати як педагог, так і учень), мотивоване діалогічною відкритістю першого і, як наслідок, – аналогічною дією другого.

Істотний вплив на виникнення в майбутніх фахівців здатності прагнути і досягати розуміння співрозмовника надає і форма проголошення матеріалу. Аналізуючи висловлювання учнів, педагог спостерігає динаміку використання ними мови в прагматичних цілях, тобто в ході оволодіння комунікативними способами і стратегіями. Складаючи комунікативну компетенцію учнів, вони забезпечують адекватні для реалізації їхньої комунікативної інтенції засоби.

Педагог повинен докладати зусиль задля створення у навчальній групі сприятливого психоемоційного мікроклімату. Загальний психічний стан учасників комунікації, достатня комфортність і психологічна безпечність ситуації сприяє встановленню контакту, виникає в процесі вирішення одних і тих же проблем і проявляється в їх поведінці. Відчуваючи подібне, учні виробляють у себе здатність емоційно відгукуватися, співпереживати, щиро визнавати і поважати інших учасників комунікації. Це дає можливість дивитися на досліджуване явище в новій смисловій системі мов би «зсередини предмета», що допомагає створенню дискурсу, досягненню розуміння і взаєморозуміння.

Припускаємо, що в процесі оволодіння комунікативними прийомами та механізмами під час взаємодії у навчальному колективі в майбутніх фахівців формуються три групи комунікативних здібностей: публічного виступу, міжособистісного спілкування та групової комунікації. Вони виступають базою, на основі якої відбувається становлення і розвиток вільного, адаптивного, гнучкого, рефлексивно-комунікативного мислення і поведінки. У сукупності комунікативні вміння та здібності забезпечують високий рівень комунікативної компетентності учнів, що ви-

являється в умінні їх співвідносити мету комунікації, умови комунікативної ситуації і комунікативні засоби; коригувати комунікативний процес з позицій прогнозованого результату; формулювати питання, резюмувати інформацію; викликати довіру у партнерів по комунікації, навички активного слухання тощо.

Насамкінець, зазначимо, що високий професіоналізм працівника сфери послуг та інших випускників професійних училищ забезпечується не лише їхньою підготовкою в освітньому закладі, а й подальшим процесом саморозвитку. З огляду на особливості сучасної державної освітньої політики, одним з важливих завдань підготовки фахівців сфери обслуговування є «здатність не лише до виконання складних і різноманітних професійних завдань, а й до постійного самовдосконалення професійних знань, умінь і навичок. Ця тенденція зумовлена значною інтенсивністю інформаційного наповнення освітнього простору, що спонукає до переорієнтації зі засвоєння знань на формування навичок самостійної роботи з великим обсягом нової інформації» (Шестель, & Заїка, 2018, с. 165). Важко заперечити, що для вирішення цієї проблеми також значну роль відіграє комунікативна компетентність як результат і засіб розвитку комунікативної сфери особистості. Наше подальше дослідження маємо намір присвятити саме цьому її аспекту.

Висновки з даного дослідження (що відповідають поставленим завданням) і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Отже, комунікативна компетентність майбутнього фахівця, що формується в нього в процесі професійної (професійно-технічної) освіти являє собою здатність успішно здійснювати професійну комунікацію, яка у освітньому процесі набуває яскраво виражених характеристик дуалістичності, інтерпретаційності та інтегративності. Процес формування комунікативної компетентності у ході навчання спрямований водночас на досягнення процесуальних та результативно-цільових орієнтирів, оскільки вона водночас забезпечує і здатність учня більш глибоко усвідомлювати актуальні риси навчальної взаємодії, що необхідно для ефективності останньої, і формувати комунікативний досвід, важливий для стресостійкості та адекватного сенсообміну в умовах професійної комунікації, опанування її життєздатною моделлю в навчальних умовах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Гавриляк Л. Комунікативна компетентність як складова професійної підготовки сучасного фахівця. *ЛОГОС. Мистецтво наукової думки*. 2019 № 3. С. 70–73.
- Зельман Л. Н. Підготовка кваліфікованих робітників сфери обслуговування у професійно-технічних навчальних закладах України (1969 р. – початок XXI століття) : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти». Львів, 2017. 278 с.
- Кільова Г. І. Дидактичні основи розвитку професійно-технічної освіти до сучасних реалій ринкової економіки. *Молодь і ринок*. 2011. № 3 (74). С. 15–20.
- Про освіту : Закон України від 05.09. 2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
- Самборська Н. Комунікативна компетентність у структурі професійної компетентності майбутнього фахівця. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Педагогічні науки*. 2016. Вип. 1 (83). С. 126–130.
- Цатурова И. А., Балуйан С. Р. Тестирование устной коммуникации. Москва : Высш. школа, 2004. 127 с.
- Шестель О., Заїка О. Сучасні тенденції формування іншомовної комунікативної компетентності майбутніх фахівців сфери обслуговування. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2018. Вип. 22, т. 2. С. 162–166.

REFERENCES

- Havryliak L. (2019). Komunikatyvna kompetentnist yak skladova profesiinoi pidhotovky suchasnoho fakhivtsia [Communicative competence as a component of vocational training of the modern specialist]. *ЛОГОС. The art of scientific mind*, 3, 70-73 [in Ukrainian].
- Zelman, L. N. (2017). *Pidhotovka kvalifikovanykh robotnykiv sfery obsluhovuvannia u profesiino-tekhnichnykh navchalnykh zakladakh Ukrainy (1969 r. – pochatok XXI stolittia) [Training of skilled service workers in vocational schools of Ukraine (1969 - early XXI century)]*. (PhD. diss). Lviv [in Ukrainian].
- Pro osvitu [About education]*. (2017). Retrived from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
- Samborska, N. (2016). Komunikatyvna kompetentnist u strukturі profesiinoi kompetentnosti maibutnoho fakhivtsia [Communicative Competence in the Structure of Professional Competence of the Future Specialist]. *Zhytomyr Ivan Franko State University Journal. Pedagogical Sciences*, 1(83), 126–130 [in Ukrainian].
- Kilova, H. I. (2011). Dydaktychni osnovy rozvytku profesiino-tekhnichnoi osvity do suchasnykh realii rynkovoї ekonomiky [Didactics bases foundation of development professionally of technical education ormatation are toby modern realities of market economy]. *Youth & Market*, 3(74), 15-20 [in Ukrainian].

- Tcaturova, I. A., & Baluian, S. R. (2004). *Testirovanie ustnoi kommunikacii [Verbal communication testing]*. Moskva: Vyssh. Shkola [in Russian].
- Shestel, O., & Zaika, O. (2017). Suchasni tendentsii formuvannia inshomovnoi komunikatyvnoi kompetentnosti maibutnikh fakhivtsiv sfery obsluhovuvannia [Current tendencies in the formulation of high-quality communal competence in the field of service]. *Humanities science current issues: Interuniversity collection of Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University Young Scientists Research Papers*, 22(2), 162-166 [in Ukrainian].

DMYTRO BILAI

EDUCATIONAL PROCESS AS AN ENVIRONMENT FOR THE FORMATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCE OF FUTURE PROFESSIONALS

The article reveals the specifics of communicative competence as a social characteristic of the individual; the educational process of a vocational school as an environment of communicative interaction between its participants is considered and compared. The communicative competence of the future specialist is formed, which is formed in him in the process of professional (vocational) education and is the ability to successfully carry out professional communication, which in the educational process acquires pronounced characteristics of dualism, interpretation and integrativeness. It is noted that most of the works of scientists in this field are mainly focused on future professional activity, but communicative competence should be considered as an important tool for training, which should be formed to some extent autonomously, ensuring optimal relations between participants, effective didactic interaction. thanks to which educational tasks are solved successfully and in a timely manner. The negative is that the formation of communicative competence of students of vocational (technical) education is practically out of the scientists' attention, despite the fact that this contingent often needs the most perfect organization of communicative interaction in the educational process. It is emphasized that the high professionalism of the service worker and other graduates of vocational schools is ensured not only by their training in the educational institution, but also by the further process of self-development, which requires the formed communicative competence. It is determined that the process of formation of communicative competence in the course of training is aimed at both the achievement of procedural and result-oriented goals, and the ways of its successful implementation are suggested.

Key words: *educational process; communicative competence; communicative interaction; institution of professional (vocational) education; teacher; future specialist*